

CZELADŹ. ZE STUDIÓW NAD BUDOWĄ I KSZAŁTEM MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO

RAFAŁ MALIK

Czeladź należy do najstarszych miast śląskich, założonych w drodze urbanizacji tych ziem w XIII wieku. Położona jest przy drodze pomiędzy Będzinem a Bytomiem na skraju Wyżyny Śląskiej, na lewym brzegu rzeki Brynicy w terenie o dość zróżnicowanej konfiguracji i ciekawym układzie topograficznym.

Zainteresowanie problemem kształtowania średniowiecznego organizmu miejskiego Czeladzi i jego przemian przestrzenno-funkcjonalnych w okresach następnych jest niewielkie. Nieliczne powstałe opracowania, zarówno publikowane jak i niepublikowane, można podzielić na ogólne – wspominające o tym ośrodku jedynie na marginesie innych rozważań, oraz szczegółowe – zajmujące się wybranymi zagadnieniami z historii tego miasta lub dotyczące dziejów i zmian w uformowaniu niektórych jego obiektów.

Z opracowań najcenniejszych, szczególnie przydatnych do prowadzonych tu rozważań, należy wymienić pracę Z. Białkiewicza. Jest ona bodajże pierwszą próbą syntetycznej odpowiedzi na pytanie o kształt i formę średniowiecznej Czeladzi. Praca ta nie porusza jednak zagadnień związanych z przemianami powstałego układu w okresach późniejszych¹.

Duże znaczenie dla badań nad historią tego miasta mają prace F. Kiryka i J. Raymana². O ile pierwsza z nich skupia się głównie na zagadnieniach społeczno-gospodarczych oraz prawnoustrojowych Ziemi Siewierskiej, o tyle ta druga dotyczy ogólnych zjawisk związanych z formowaniem się kolejnych fal osadniczych w obrębie całego pogranicza śląsko-małopolskiego.

Charakteryzując dotychczasowy stan badań nad historią Czeladzi nie sposób pominąć 2-tomowego dzieła M. Kantora-Mirskiego³. Jest ono szczególnie cenne ze względu na zawartą w nim bogatą faktografię z powodzeniem rekompensującą szereg błędów merytorycznych. Podobny charakter posiada praca L. Musiała dotycząca formowania się miejscowych struktur parafialnych⁴.

Wśród innych, zdaniem autora ciekawszych, opracowań dotyczących dziejów osadnictwa dawnego Zagłębia Dąbrowskiego należy wymienić prace: R. Jamki, W. Czajki i J. Horwata⁵. Istotny udział w pogłębieniu wiedzy o tym regionie mają też W. Zalewski i S. Miczulski⁶.

Przegląd ten kończy lista prac niepublikowanych. Jest ona nad wyraz skromna i ogranicza się zaledwie do trzech pozycji. Są to opracowania H. Dziurli

¹ Z. Białkiewicz, *Z badań nad urbanistyką i architekturą miasta Czeladzi*, „Czasopismo Techniczne”, Z. 3/B, Kraków 1973.

² Siewierz, *Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, pr.zb. pod red. F. Kiryka, Muzeum Śląskie, Katowice 1994; R. Rayman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998; tenże, *Z problematyki pogranicza górnośląsko-małopolskiego w średniowieczu. Na marginesie najnowszych prac o historii Bytomia*, „Sobótka” 1996.

³ M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy. Szkice monograficzne z ilustracjami*, t. I i II, Sosnowiec 1931-1932.

⁴ L. Musiał, *Materiały do dziejów Wielkich Katowic. Wsie parafii czeladzkiej i mysłowickiej*, Katowice 1936.

⁵ R. Jamka, *Pradzieje i wczesne średniowiecze Górnego Śląska ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przemysłowego*, Katowice 1960; tenże: *Związki Zagłębia Dąbrowskiego z Górnym Śląskiem w świetle badań archeologicznych*, Katowice 1972; W. Czajka, *Pogranicze wiślańsko-śląskie we wczesnym średniowieczu w świetle materiałów nekropolitalnych*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Archeologia 7/1970; J. Horwat, *Księstwo Bytomskie i jego podziały do końca XV wieku*, Gliwice 1990.

⁶ W. Zalewski, *Dzieje górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku do 1806 r.*, Madryt 1967; S. Miczulski, *Hutnictwo żelaza w księstwie Siewierskim od średniowiecza do XVIII wieku* [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy...*, op.cit.

i J. Owczarka oraz sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Czeladzi w latach 1997-1998⁷.

Okres przedkolacyjny

Najstarsze ślady pobytu człowieka, na jakie natrafiono w okolicach Czeladzi, datowane są na okres około 10 – 4,5 tys. lat p.n.e. Górna granica czasowa tego okresu przynosi wyraźny przełom osadniczy. W rejonie Czeladzi pojawia się ludność napływowa posługująca się charakterystycznym typem naczyń glinianych. Ich obecność zarejestrowano nie tylko w okolicach tej osady, ale także w rejonie Będzina, Siemianowic i Sosnowca. Znaleźiska te datowane są na około 2 tys. lat p.n.e. Kolejne eksponaty archeologiczne uzyskane w wyniku eksploracji naukowej tego terenu pochodzą z epoki brązu. Fragmenty ceramiki, na jakie natrafiono między innymi na obszarze pierwszego cmentarzyska w Czeladzi, odnoszone są do co najmniej 1500-1000 r. p.n.e.

Początki rozwoju średniowiecznych form osadniczych na obszarze dzisiejszego miasta należy wiązać, jak się wydaje, z co najmniej 2 połową XII wieku. Przypuszczenia te potwierdza dokument Kazimierza, księcia opolsko-raciborskiego, nadający w 1228 roku Komesowi Klemensowi z Ruszczy wieś Czeladź wraz z pasem ziemi leżącej w siewierszczyźnie, a ciągnącej się od ujścia potoku Osety aż po most Gawła⁸. Nadania te potwierdza także dyplom z 1238 roku mówiący o „Czelaze villam cum castoribus et cum taberna” przekazanej klasztorowi Benedyktynów ze Staniątek⁹. Fakty te, pomijając kwestię autentyczności tych i innych dokumentów,

pozwalają domyślać się istnienia tu prócz samej wsi także jakiejś strażnicy lub gródka refugialnego¹⁰. Gdzie mógł być zlokalizowany i jak wyglądał – nie wiadomo. Nie wiemy też nic o wzmiankowanej tu karczynie. Możemy jedynie przypuszczać, że już wówczas w Czeladzi mogły być realizowane pewne funkcje handlowe. Opierając się na dostępnych dokumentach, oficjalnie uznających tę osadę aż po 1260 rok jako wieś, trudno jednak uznać by w 1 połowie XIII wieku Czeladź była w pełni wykształconym ośrodkiem miejskim (il.1, 2)¹¹.

Szybkim przemianom funkcjonalnym w ramach dotychczasowego systemu ekonomicznego Czeladzi sprzyjało dogodne położenie tej osady przy głównym trakcie handlowym łączącym Śląsk z Małopolską¹². Wyraźnym dowodem na stały ekonomiczny wzrost tej osady i stopniowy rozwój jej targowych funkcji jest ulokowanie tu komory celnej. Jak wykazują najnowsze badania, co najmniej do połowy XIII wieku byłyby to najbardziej na wschód wysunięta jednostka tego typu kontrolująca w ramach skupiska Bytomskiego szlak wrocławsko-krakowski¹³. Tu też, w okolicach Czeladzi, krzyżowała się z nim droga z Siewierza. Śledząc chronologię rozwoju osadnictwa na obszarze pogranicza śląsko-małopolskiego, na odcinku środkowego biegu Przemszy, trudno nie zauważyć, iż posuwało się ono stopniowo z zachodu na wschód. W ślad za osadnictwem wiejskim szła zorganizowana akcja urbanizacyjna, która swe apogeum wydaje się osiągać w ostatniej ćwierci XIII stulecia. Bez wątplenia najstarszym miastem tego skupiska był Bytom (1231-1254). W 1286 po stronie Małopolski lokowany był Sławków. Będzin jako miasto pojawił się na ówczesnej mapie gospo-

⁷ H. Dziurla, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Czeladzi*, mpis, PKZ Wrocław 1965; J. Owczarek, *Opinia konserwatorska do planu szczegółowego rewaloryzacji strefy staromiejskiej w Czeladzi*, mpis, Katowice 1992; A. Andrzejewski, T. Grabarczyk, M. Lewandowski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czeladzi w województwie katowickim przeprowadzonych w 1997 i 1998 roku*, mpis, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego Pracownia Dokumentacji Archeologiczno-Konserwatorskiej, Łódź 1998.

⁸ *Schlesisches urkundenbuch*, t.1, wyd. A. Appelt, W. Irgang, Gratz-Koln-Wien 1963-1988, s.291; *Słownik Historyczno-Geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1-3, Wrocław-Kraków 1980-1994 (dalej *SHG*), s.457; *Codex diplomaticus Poloniae*, t.3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1847-1887, nr 11; wg M. Kantora-Mirskiego, *Z przeszłości...*, t. I, op.cit. - jest to odcinek pomiędzy dawnym skrzyżowaniem szlaku sławkowskiego idącego przez Czeladź i Siemianowice z Gościńcem Wielkim a miejscem gdzie stał znany w okolicy Młyn Diabelski (mniej więcej około 2 km na zachód od Wymysłowa).

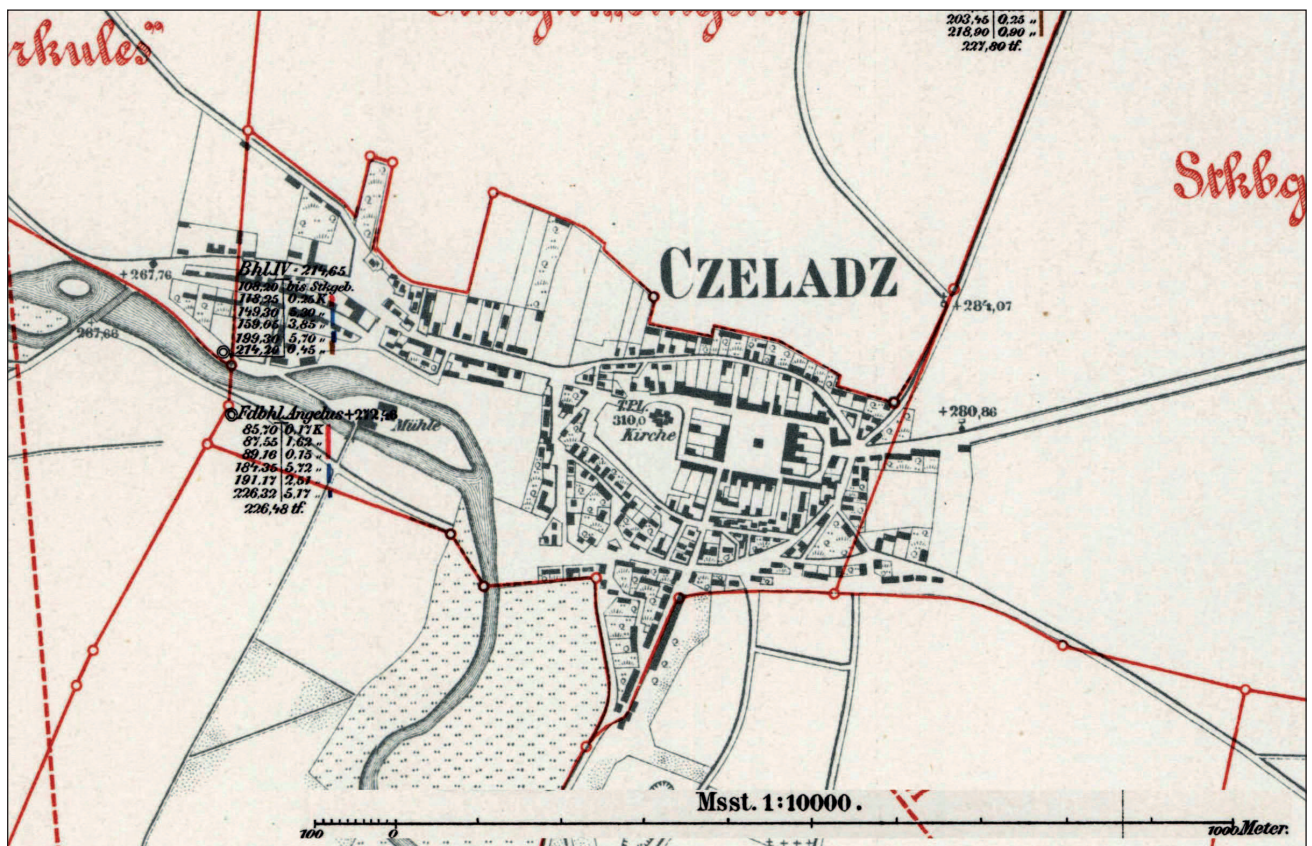
⁹ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, nr 18 falsyfikat z pocz. XIV wieku oraz *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej *KDM*), t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876-1887, nr 419. Zob. także; *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, nr 219 z transumptu z 1464 roku i *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (dalej *DLb*), t. 3, s.298, ed. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864.

¹⁰ B. Ulanowski, *O założeniu i uposażeniu klasztoru Benedyktynów w Staniątkach*, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział filozoficzno-historyczny” 1892, t. 28, s.3-14 i n.; *SHG*, op.cit., s.457; Zob. też. J. Motyka, *Kasztelania chrzanowska*, Chrzanów 1976, s.21 i n.

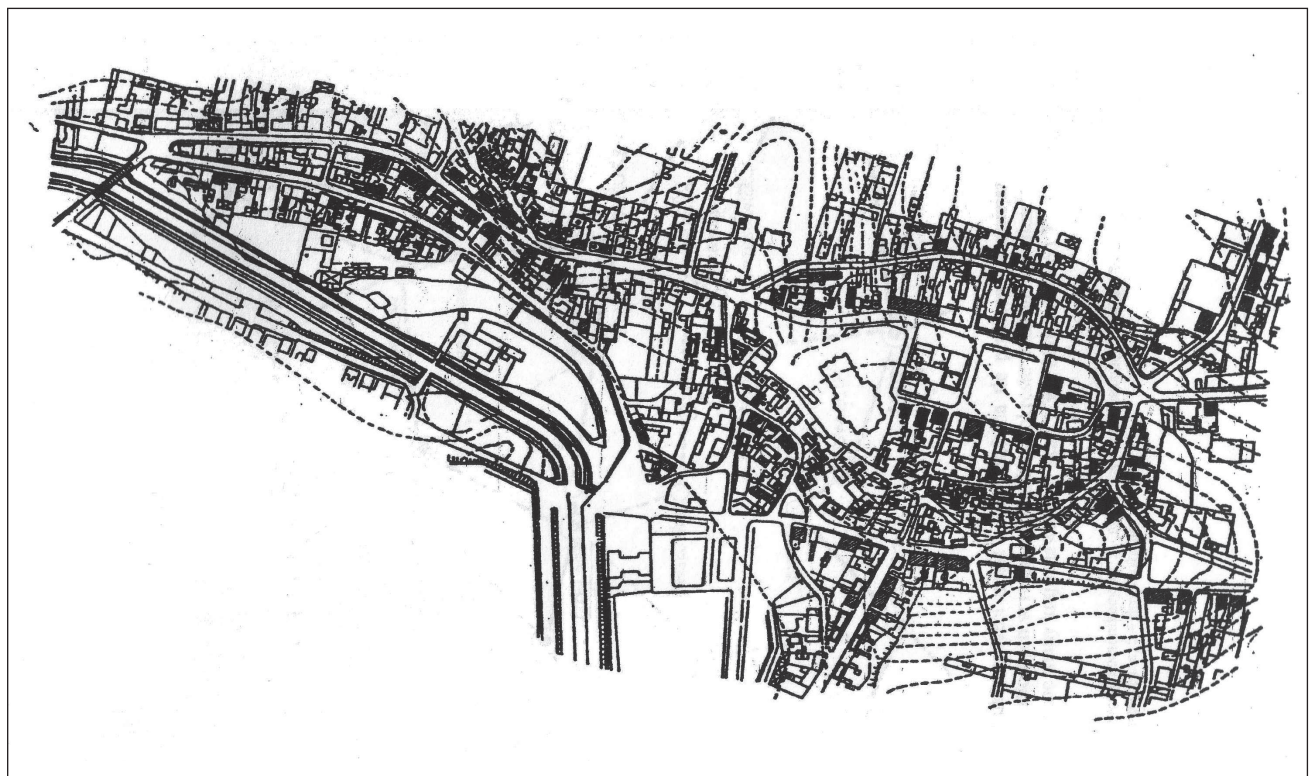
¹¹ *KDM*, t.2, op. cit., s. 622.

¹² R. Rayman, *Pogranicze...*, op.cit., s. 107 –108 oraz 114 i następne.

¹³ Tamże; zob. też. *Czeladź, Siewierz, Koziągłowy...*, op.cit., s.308 oraz *Lehns-und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C.Grunhagen, H.Markgraf, t.2, Leipzig 1881-1883, s. 268.

1. Flotzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens. 1902 r. Sekcja 21 Czeladź. Fotokopia ze zbiorów Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Politechniki Krakowskiej
 1. Flotzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens. 1902. Section 21 Czeladź. Photocopy from the collection of the Department of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art Cracow University of Technology

2. Czeladź. Fragment planu miasta z roku 1942. Fotografia K. Wejchert, *Czeladź*, „Miasto” 1/2 1950 r.
 2. Czeladź. The elements of city plan form 1942. Photo K. Wejchert, *Czeladź*, „Miasto” 1/2 1950

darczej dopiero w 1358 roku. Dużo wcześniej, bo w 2 połowie XIII wieku, prawa lokacyjne otrzymał Siewierz. Prawdopodobnym więc jest, że Czeladź mogła otrzymać w tym czasie podobne uprawnienia. Przypuszczenia te potwierdzałyby najnowsze ustalenia J. Rajmana i F. Kiryka odnoszące się do działalności urbanizacyjnej księcia Władysława opolskiego (zm.1281) i jego syna Mieszka księcia na Cieszynie i Oświęcimiu (zm.1313) lokujących m.in. w obszarze swych włości: Oświęcim (przed 1272), Kęty (1277), Zator (1292) i inne¹⁴. Na zbieżność lokacji Siewierza i Czeladzi wskazują też niemal identyczne wielkości niektórych uposażeń, jakie nadano przy tej okazji obu miastom¹⁵. Trudno też nie zauważyć, że sposób rozplanowania tej ostatniej wydaje się w pełni odpowiadać zasadniczym cechom miast lokowanych na przełomie XIII i XIV wieku z wykorzystaniem wzoru prawa niemieckiego.

O tym, że w 2 połowie XIII stulecia Czeladź była już miastem, świadczy ufundowanie tu parafii św. Stanisława. Jej początki F. Kiryk umiejscawia pomiędzy 1254 a 1260 rokiem i wiąże je z miejskim charakterem tej osady¹⁶. Przypuszczenia te zdają się potwierdzać najstarsze taksy świętopietrza. W latach 1325-1327 odnotowany zostaje „Swantopele plebanus ecclesiae Zelatz”. Zarządza on kościołem i ludną, dobrze zorganizowaną parafią, szacowaną według źródeł na 12 grzywien¹⁷. Jak wyglądał ów kościół i gdzie był zlokalizowany – nie wiemy.

Miasto lokacyjne

Lokacja Czeladzi, początkująca nową fazę rozwoju dotychczasowych stosunków społeczno-gospodarczych, wpłynęła na modyfikację dawnego układu przestrzennego. W jej wyniku powstało nowe rozplanowanie, w lepszym stopniu odpowiadające rozwijającej się tu funkcji handlowej i produkcji rzemieślniczej.

Miasto ulokowano na obszernej terasie północnego wysokiego brzegu rzeki Brynicy. Stosunkowo płaski i, jak się wydaje wolny od zabudowy, teren pozwalał na zastosowanie zgeometryzowanego pla-

nu o ortogonalnej sieci ulic założonych na układzie modularnym. Podstawą tego układu była wielkość 1 sznura, wynoszącego w dzisiejszych miarach około 45,45 metra długości.

Dokładne ustalenie granic tego układu i poszczególnych faz jego rozwoju przestrzennego nie wydaje się trudne. Chociaż z dawnych obwarowań miejskich do naszych czasów nie przetrwało prawie nic, to jednak ich hipotetyczny zarys można ustalić na podstawie zachowanego układu hipsometrycznego oraz przebiegu niektórych ulic miejskich. Także analiza globalnego podziału terenu miasta i prowadzone badania pomiarowe struktury przestrzennej Czeladzi nie pozostawiają jakichkolwiek wątpliwości co do tego, że miasto to rozwijało swój układ urbanistyczny w kilku zasadniczych etapach.

W pierwszym, początkowym, okresie, tj. w momencie lokacji, doszło do rozmierzenia centralnej części układu utworzonej z rynku i okalających go pojedynczym pasmem ośmiu bloków zabudowy mieszkalnej. W drugiej fazie, przypadającej na okres średniowiecza, tak wyznaczony układ otrzymał narys umocnień obronnych a dalszy jego rozwój poszedł w kierunku poszukiwania wolnego miejsca i stopniowego wypełniania zabudową przestrzeni pomiędzy ortogonalnym jądrem miasta a jego fizycznymi granicami w postaci fortyfikacji. Rozwój ten nie szedł w parze z geometryczną konsekwencją pierwotnie przyjętej zasady, a powstające wówczas bloki zabudowy w zdecydowanej większości operują zmiennymi wielkościami powierzchni ówczesnej „area”.

Przyjęty w Czeladzi schemat rozplanowania miasta posiada wszelkie cechy znanych nam z literatury fachowej układów 9-cio polowych. Centralną jednostką tego schematu był rynek o narysie kwadratu, którego bok odpowiadał wielkości wynoszącej około 1,5 sznura. Plac ten, o czym już wspomiano, otaczało pojedynczym pasmem osiem bloków zabudowy mieszkalnej. Głębokość tych bloków wynosiła blisko 45 metrów długości. Drugi ich wymiar w przypadku bloków przyrynkowych równy był długości pierzei tego placu, pomniejszych o szero-

¹⁴ R. Rayman, *Pogranicze...*, s.107; *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy...*, s.312 i następne; zob. też R. Malik, *Rozwój miejskiej sieci osadniczej dawnego księstwa Oświęcimsko-Zatorskiego w średniowieczu*, pr. dok., mpis. Kraków 1996, tenże, *Oświęcim. Charakterystyka układu lokacyjnego miasta oraz jego rozwój przestrzenny w okresie średniowiecza*, „Czasopismo Techniczne”, PK Kraków 1994, zeszyt 1/A, s.89-122 oraz *Uwagi o ur-*

banistyce średniowiecznego Zatora, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN”, t.XXXVIII/2, ss.107-108.

¹⁵ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, Kraków-Wrocław 1962-1975, cz. 1, nr 16.

¹⁶ *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy...*, s. 308-309.

¹⁷ *KDM*, t.2, s 622; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t.1, s. 142 i n, wyd. J.Ptaśnik, Kraków 1913.

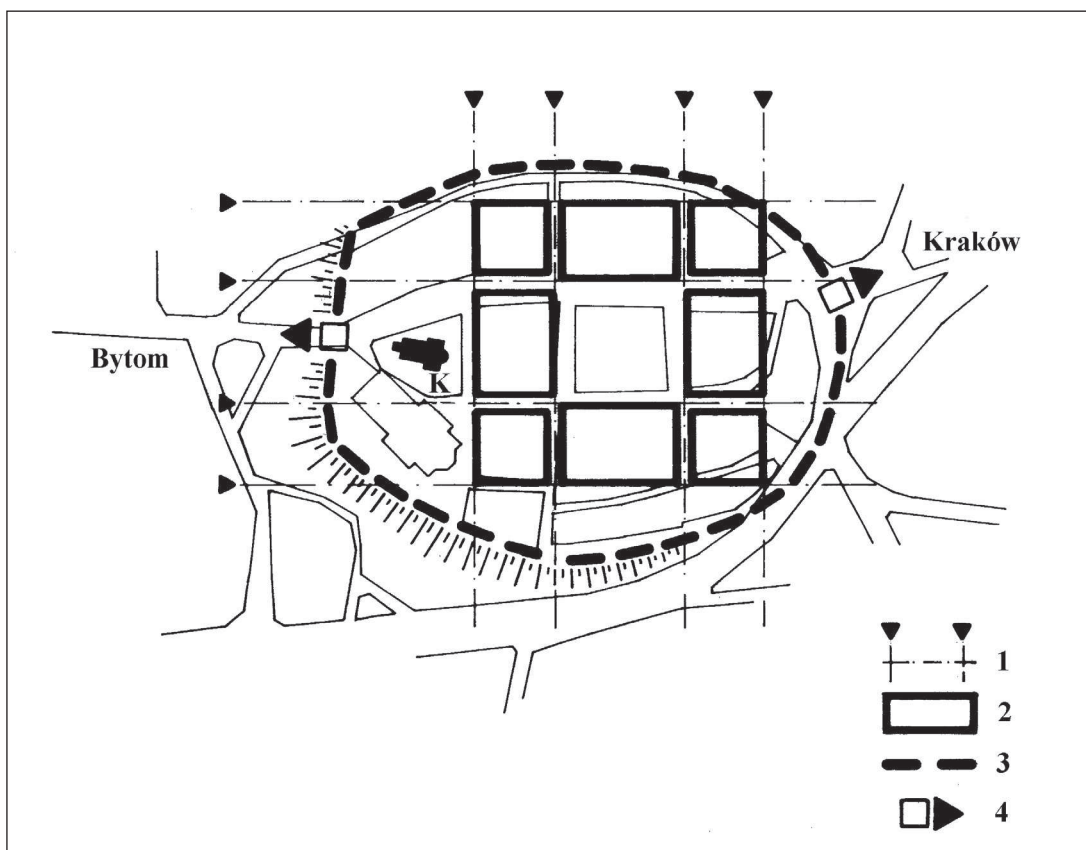
kość pasa ulic zeń wychodzących, po dwie z każdego narożnika. Na kierunku wschód – zachód, a więc na osi głównego traktu komunikacyjnego Kraków-Bytom, pas ten wynosił około 9,0 metra szerokości. W przeliczeniu na dawne miary wielkość ta dawałaby prawie 3 pręty, czyli około 30 stóp. Ulice doń poprzeczne, mające niewątpliwie znaczenie drugorzędne, były o wiele węższe i miały niewiele ponad 3 metry szerokości.

W pierwszym etapie rozwoju miasto zamykało się w kwadracie o wielkości 3,5 x 3,5 sznura. W dzisiejszych miarach daje to powierzchnię około 2,5 ha. Jedna czwarta tej powierzchni przypadała na rynek i system ulic wewnętrznych, zaś trzy czwarte zajmowała zabudowa mieszkalna.

Odtworzenie pierwotnego podziału bloków zabudowy na poszczególne parcele w świetle późniejszych wielowiekowych przeobrażeń i licznych zmian nie jest łatwe, a wszelkie próby tego typu mają jedynie charakter hipotetyczny.

Dokonanie pomiarów szerokości frontów poszczególnych własności wchodzących w skład bloków przyrynkowych, zarówno tych dzisiejszych jak i historycznych, zachowanych na dawnych planach, wykazało zdecydowaną przewagę parcel o szerokości frontu od 12,00-14,75 metra. Wielkości te są zbliżone do dolnej granicy typowych szerokości średniowiecznych domów szerokofrontowych. W dawnych miarach ich front wahał się w granicach 4-6 prętów. Przy głębokości równej 1,5 sznura dawałoby to powierzchnię od 8,2 do 10,0 ara. Przyjmując powyższe wyliczenia jako prawdopodobne początkowo w obrębie rozmierzonego układu mielibyśmy do czynienia z 18 działkami pełnopłacowymi o średniej szerokości frontu około 13,5 metra (il. 3).

Drugi etap kształtowania się zabudowy miejskiej polskich miast średniowiecznych to okres wtórnego podziału działki pierwotnej, w zdecydowanej większości przypadków wymuszany przez wzrost demograficzny miejskiej społeczności żyjącej w statycznie

3. Czeladź. Próba rekonstrukcji układu przestrzennego miasta lokacyjnego. Rysunek Autora. Legenda: 1- siatka modułarna wielkości jednego sznura wynoszącego około 45, 45 metra długości, 2 – bloki zabudowy siedliskowej, 3 – hipotetyczny przebieg obwodu umocnień prewencyjno-obronnych, 4- bramy miejskie i kierunki głównych powiązań komunikacyjnych miasta z regionem, K – kościół parafialny św. Stanisława

3. Czeladź. An attempt to reconstruct the local city configuration. The Author's drawing. Legend: the modular grid the size of one chain amounted to almost 45 meters of length, 2-the blocks of settlement development, 3- the hypothetical route of the preventive and defensive fortifications., 4- the city gates and the directions of the main communications routes between the city and the region, K- Parish Church of St. Stanislaus

wyznaczonym układzie przestrzennym. Proces dzielenia działek szerokofrontowych na działki półkuryjne reprezentowany jest w Czeladzi w znikomym stopniu. Badania planistyczne i terenowe wykazały, że domy zwrócone szczytem do drogi, o przeciętnej długości ściany frontowej wynoszącej 9,0 metra, nie tylko stanowią niewielki procent ogólnej liczby budynków, ale, co znamienne – zajmują działki o proporcjach niemal identycznych jak omawiane wyżej parcele szerokofrontowe. Różnica wielkości pomiędzy budynkiem mieszkalnym a szerokością posesji, wynosząca w niektórych przypadkach aż 5,5 metra, rezerwowana jest na przejazd.

Zapewne podobnym mechanizmem rządził się sposób wytyczania działek w blokach przekątniowych. W ich ramach wyznaczonych zostało dalszych 12 działek siedliskowych. W sumie mielibyśmy zatem do czynienia z 30 działkami rozmierzonymi w momencie lokowania miasta.

Jak wyglądał proces ich zasiedlania – dokładnie nie wiemy. Należy jednak przypuszczać, iż jako pierwsze zabudowane zostały działki w blokach przyrynkowych. Na podstawie XVII i XVIII-wiecznych inwentarzy można zaryzykować twierdzenie, iż najwcześniej proces ten objął północną pierzeję rynku oraz odcinki ulic w kierunku Bytomia i Będzina. Najpóźniej zasiedlone zostały zapewne południowe bloki przekątniowe, jak np. blok przy ul. Kościelnej, wzmiankowanej po raz pierwszy dopiero w XVIII wieku.

Przechodzenie pierwszej fazy rozwoju, związanej z wyznaczeniem układu przestrzennego lokowanego miasta w fazę następną, utrwalającą i rozwijającą ten układ, było zwykle zjawiskiem długotrwałym. W dużej mierze szybkość tego procesu zależała od dynamiki zjawisk gospodarczych i innych uwarunkowań społecznych zachodzących na danym obszarze.

Do zasadniczych w kwestii periodyzacji tego okresu należy problem obronności. To, że Czeladź posiadała system fortyfikacyjny, nie ulega żadnej wątpliwości. Mówią o tym zachowane źródła. Przekonuje nas do tego także analiza urbanistyczna obrzeżnej strefy starego miasta. Niestety nie wiemy, jakiego był on rodzaju i kiedy ewentualnie mógł powstać. W oparciu o prowadzone badania, w tym archeologiczne, należy przypuszczać, iż fortyfikacje w całości zbudowane były z materiałów nietrwałych. Zapewne tworzyła je drewniana palisada wzmocnio-

na wałem ziemnym. Od południa i południowo-zachodu walory obronne miasta podnosiły rozlewiiska Brynicy. Czy od strony wschodniej i północnej miasto posiadało fosę, nie wiemy. Ze względu na dość znaczne różnice poziomów wydaje się to być mało prawdopodobne.

Zapewne nie będziemy dalecy od prawdy twierdząc, że fortyfikacje biegły po linii ulicy Piekońskiego i dalej ulicami: Ciasną i Wałną. Następnie szły skarpą wysokiego i stromego zbocza, u podstawy którego idzie dzisiaj ulica Podwałna. Zatoczywszy wraz ze skarpią łuk spotykały się w rejonie kościoła z traktem bytomskim. Tu z całą pewnością zlokalizowana była jedna z bram miejskich. Druga najprawdopodobniej ujmowała drogę w kierunku Będzina i wznosiła się na tyłach wschodniego bloku przyrynkowego.

Tak wyznaczony obwód zamykał obszar o powierzchni około 30 wężysk. Wydaje się więc, że rezerwy terenowe miasta były znaczne. Przyrost areалу zdolnego przyjąć nowych osadników wynosił blisko 50% zajętego już terenu. Poważną jego część zajął kościół parafialny i założony wokół niego cmentarz. Proces zasiedlania miasta postępował jednak dość wolno i częstokroć przerywany był różnego rodzaju klęskami.

Jak wyglądała ówczesna zabudowa miasta – nie wiemy. W oparciu o przekazy Długosza możemy wnosić, iż była ona całkowicie drewniana. Budulec pozyskiwano w Lesie Łąskim. Drewniany był kościół parafialny wznoszący się za wschodnim blokiem przyrynkowym, być może w tym samym miejscu, w którym po 1529 roku stanęła nowa świątynia. Drewniane było także wójtostwo. Stanowił je dom narożny przy drodze do kościoła¹⁸.

Powołując do życia nowy organizm miejski starano się stwarzać mu równocześnie pewne podstawy prawno-ekonomiczne dalszej egzystencji. W momencie lokacji Czeladź otrzymała zapewne cały szereg przywilejów, które miały stanowić podstawę jej dalszego bytu gospodarczego. Niektóre z nich potwierdzone zostały w 1522 roku przez ówczesnego biskupa krakowskiego – Jana Konarskiego. Uznał on w swym dokumencie prawo miasta do 29 łanów roli, z których rokrocznie na św. Marcina Czeladź zobowiązana była do odprowadzenia na zamek siewierski 4 miar pszenicy. Nadto, jak czytamy, miasto dysponowało łanem roli wolnego od wszelkich opłat.

¹⁸ DLb t.III, s. 280 oraz *Acta actorum Capituli Cracoviensis* (dalej *Akap.*), Inwentarz z 1668 r., s. 3.

Od ciężarów podatkowych biskup Konarski zwolnił także 5 niw i 5 ogrodów mieszczkańskich oraz staw rybny usytuowany przy stawach plebańskich i stawie biskupim. Zwolnienia z powinności uzyskał również browar miejski. W końcu potwierdzone zostały dwa jarmarki na św. Stanisława w maju i na jesieni, targ tygodniowy we wtorki oraz zwolnienie mieszczan czeladzkich od cła i targowego w Siewierzu¹⁹. Wiele ciekawych informacji na temat uposażeń nadanych miastu, zarówno w momencie lokacji, jak i w okresie późniejszym, dostarczają lustracje dóbr biskupich z XVII wieku. Na ich podstawie można wnosić, że traktat wójtowski z 1399 roku gwarantował wójtostwu w Czeladzi łan roli w trzech kawałkach, w tym rolę przy starym młynie, ściągalskość trzeciej części od kar sądowych oraz kamień łożu z każdej jatki. Wójtowi wolno było także handlować wszelkimi towarami, polować w lasach przy użyciu psów i ptactwa łownego oraz łowić ryby w Brynicy. Dodatkowo miał on prawo poboru opłat od każdego sprzedawanego w mieście domu oraz od każdego aresztu i każdej zapowiedzi ślubnej w wysokości jednego grosza. Do wójta należały sadzawka rybna oraz 4 zagrody, z których rokrocznie płynęło do jego kasy 4 grosze dochodu. W zamian zmuszony był brać udział w pospolitym ruszeniu oraz świadczyć drobne czynsze i dziesięcinę w wymiarze 16 groszy rocznie, miary żyta i 5 miar owsa z łanu²⁰.

Pomijając ostatnią wzmiankę, oddającą niewątpliwie stan rzeczy po 1443 roku, można wnosić, że większość przytoczonych tu zapisów pochodzi z końca XIII lub z początku XIV wieku, prawdopodobnie z nieznanego w oryginale dokumentu lokacyjnego. Także przytaczane tu terminy jarmarków czeladzkich wydają się sięgać XIII wieku. Zapewne dawnym uposażeniem miasta było też wzmiankowane w akcie biskupim prawo mili zapowiedniej na ważenie i szynkowanie piwa oraz zezwolenie na wyrąb drzewa budulcowego w Lesie Łąskim²¹.

Opierając się na powyższym materiale można zatem przypuszczać, że już we wczesnym okresie

swego istnienia Czeladź była dobrze rozwinięta pod względem gospodarczym. Być może stanowiła nawet lokalne centrum produkcji rolno-hodowlanej i rękodzielniczej, nie mówiąc już o wymianie towarowo-pieniężnej. O dobrej kondycji ekonomicznej Czeladzi z końcem XIV wieku świadczy zdeponowanie tu ok. 1000 grzywien przeznaczonych dla Spytka z Melsztyna²².

Niewątpliwie spory udział w dynamicznym rozwoju gospodarczym tego miasta miały targi tygodniowe i oba doroczne jarmarki. Istotnymi elementami tutejszej gospodarki, zważywszy na areał, jakie miasto otrzymało przy okazji jego lokacji, było również rolnictwo i produkcja hodowlana. Szczególnie duże znaczenie miała, jak się wydaje, hodowla szlachetnych gatunków ryb, w tym szczupaka i węgorza²³. Na podstawie niektórych zapisów można domyślać się, iż jeszcze przed lokacją pracował w Czeladzi co najmniej jeden młyn. Jak wiemy w połowie XIII wieku istniała tu też karczma. Nic dziwnego, że w latach późniejszych miasto to stanowiło ważne centrum produkcji i wyszynku piwa. W XIV i XV wieku w Czeladzi funkcjonowały co najmniej dwa browary - jeden miejski, wolny od opłat, i jeden wójtowski²⁴.

Więcej niż skromny zestaw informacji do dziejów miasta skutecznie uniemożliwia bliższą charakterystykę jego organizacji gospodarczych i społecznych. Pierwszy znany nam wójt czeladzki wymieniany jest dopiero około 1411 roku. Był nim niejaki Sedlak zwany też Sedlaczkim, którego żona Elżbieta sprzedała w 1430 roku za 40 grzywien Prandocie z Nakła swoje dziedzictwo w Brzostku i Przyłęku²⁵. Po nim stanowisko to piastował Mikołaj Puk, potwierdzony źródłowo w 1477 roku, a następnie nieznanym nam bliżej Piotr, który wraz z mieszczaninem czeladzkim Mikołajem Władką zwracał się z prośbą do biskupów krakowskich o potwierdzenie dawnych przywilejów miejskich²⁶.

Niewiele natomiast wiemy o tutejszym urzędzie radzieckim. O jego istnieniu dowiadujemy się dopiero ze źródeł pochodzących z końca XVI wieku²⁷.

¹⁹ Archiwum Metropolitane Krakowa (dalej AMetr.), *Acta Episcopalia Cracoviensis* (dalej *Ep.*), 10 k. 70.

²⁰ *Akap.*, Inwentarz z 1668 s. 3.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD) *Archiwum Skarbu Koronnego* XLVI ks 62 a, s. 130, 242 oraz AMetr., *Ep.*, t. 10, s.70-71, 212-218, także AGAD perg.org. 4363 i *Księgi kanclerskie* t.106 s.113-115.

²² *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, nr 183.

²³ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, wyd. S.Kuraś, t.1, Lublin 1965-1973, s.153; *KDM*, 5/N-II.

²⁴ AMetr., *Ep.*, 10, k. 70 oraz AMetr., *Liber munimentorum at bona episcopalia* s.141; zob. też, R.Rayman, *Pogranicze...*, s. 264.

²⁵ M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości...*, s. 142; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk rkps 1538, s. 13; AMetr., *Ep.*, t.10, s.140; *SHG*, s. 458.

²⁶ *Cracovia arrificum* 5, s. 480 oraz *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy...*, s. 315.

²⁷ AMetr., *Ep.*, t. 10, s.23 oraz *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s.431

Nieco więcej wiadomości dotyczy parafii św. Stanisława. Obejmowała ona nie tylko miasto, ale także Wojkowice Komorne, Siemianowice, Milejowice i Przeląjki. Prócz partycypowania w dochodach z Dąbia, Zagórza, Gołęszy i Siedelec posiadała nawet własny folwark położony na południe od miasta mniej więcej w rejonie późniejszej kopalni Saturn²⁸. Znamy też stosunkowo dokładny rejestr proboszczów działających w mieście w okresie średniowiecza. Oprócz Stefana, wzmiankowanego już w 1260 roku, i Świętopełka (1326-1327) byli nimi: Jan (1388), Szymon syn Mikołaja (1401), następnie komendarz Stanisław (1435), Mikołaj Niebylcza (1436-1437), Zygmunt (1438-1452), Mikołaj (1489-1491), Stanisław Hannusborg (1439), Jan wikary i proboszcz Albert (1519) a po nich Stanisław Borka (1526) i Wojciech z Koprzywnicy, bakałarz sztuk wyzwolonych i fundator połączonego srebrnego kielicha dla tutejszego kościoła (1529)²⁹.

Przemiany przestrzenne w okresie nowożytnym

Koniec wieku XV i początki XVI stulecia wydają się sprzyjać stopniowemu rozwojowi miasta. Najprawdopodobniej to właśnie wówczas mieszkańcy Czeladzi podjęli wysiłek wzniesienia ratusza. Jego budowę ukończono przed 1589 rokiem. Jak dokładnie wówczas wyglądał, nie wiadomo. Wiemy jedynie, że była to dwukondygnacyjna murowana budowla kryta gontową kopułą. Z protokołu powiżytacyjnego z 1788 roku wiadomo, że w mieście stał też murowany kościół parafialny. Jego budowę rozpoczęto w 1529 roku. Zapewne zastąpił on pierwotną drewnianą świątynię wznoszącą się na tyłach zachodniego bloku przyrynkowego³⁰. Konsekracja tego kościoła nastąpiła w 1611 roku i możemy przyjąć, że był on wówczas całkowicie ukończony. Wygląd tego obiektu po późniejszych przebudowach znany nam jest z archiwalnej ikonografii. Z 1595 roku pochodzi pierwsza wiadomość o drewnianym przytułku dla ubogich. Miał on dwóch kuratorów, a podstawą utrzymania biedaków była, jak można wnosić po dość skromnym jego uposażeniu - jałmużna. Gdzie był zlokalizowany ów przytułek i jak wyglądał, nie wiadomo. Istnieją przypuszczenia, że

mógł on stać w miejscu późniejszego szpitala, który w 1721 roku uposażony czynszem przez Andrzeja Skarzyńskiego dawał schronienie sześciu bezdomnym³¹. XVIII-wieczne źródła wymieniają też drewnianą plebanię stojącą przy kościele św. Stanisława oraz stojącą na przedmieściu murowaną kaplicę, noszącą pierwotnie wezwanie Niepokalanego Poczęcia NPM, a następnie z końcem XVIII stulecia – Miłosierdzia Bożego³².

Niestety, niewiele wiemy o początkach formowania się w Czeladzi pierwszych przedmieść. W początkach XVII wieku miasto liczyło zaledwie 65 domów. Z tego 13 stało przy rynku, w tym, co godne podkreślenia, aż 2 kamienice. Reszta budynków uplasowała się wzdłuż głównych traktów tranzytowych. Najwięcej naliczono ich przy ulicy Bytomskiej. Stało tu 30 budynków mieszkalnych. Przy ulicy Milowskiej było ich 13. Najmniej, bo tylko 7, grupowała ulica Będzińska³³. Wyliczenia te pozwalają przypuszczać, że ówczesna zabudowa miejska nie przekraczała wyznaczonego wcześniej narysu fortyfikacyjnego (il. 4, 5).

Nieco więcej informacji na temat zabudowy miejskiej i formowania się w Czeladzi pierwszych przedmieść przynoszą dokumenty z połowy XVIII wieku. Inwentarze klucza siewierskiego z 1758 roku wymieniają w Czeladzi aż 134 place osiadłe³⁴. Sugerowałyby to dość dynamiczny rozwój miasta, jaki miał miejsce na przestrzeni blisko 100 lat. W latach następnych liczba ta w dalszym ciągu wzrasta, by w 1792 roku wynieść w zależności od szacunków 199-217 obiektów. Te same źródła donoszą też o pojawieniu się w Czeladzi nowych ulic. Były to ulica na Wale, Podwalna i Zamurna. Po raz pierwszy wzmiankowane jest też przedmieście Bytomskie. Według wspomnianego inwentarza liczyło ono 19 budynków mieszkalnych. Prócz niego pod miastem funkcjonowały też dwa inne twory tego typu. Najmniejszym z nich było przedmieście Będzińskie. W 1758 liczyło ono zaledwie 3 budynki i podobnie jak przedmieście Bytomskie rozwijało się w oparciu o główny trakt komunikacyjny idący od strony Śląska w kierunku Olkusza i Krakowa. Zgrupowana wzdłuż drogi zabudowa zarówno w jednym jak i w drugim przypadku nawiązywała w swym układzie

²⁸ *SGH*, s.458

²⁹ Tamże; por *AMetr.*, *Acta officialatus Cracoviensis*, t. I, s.184, 247 i n.

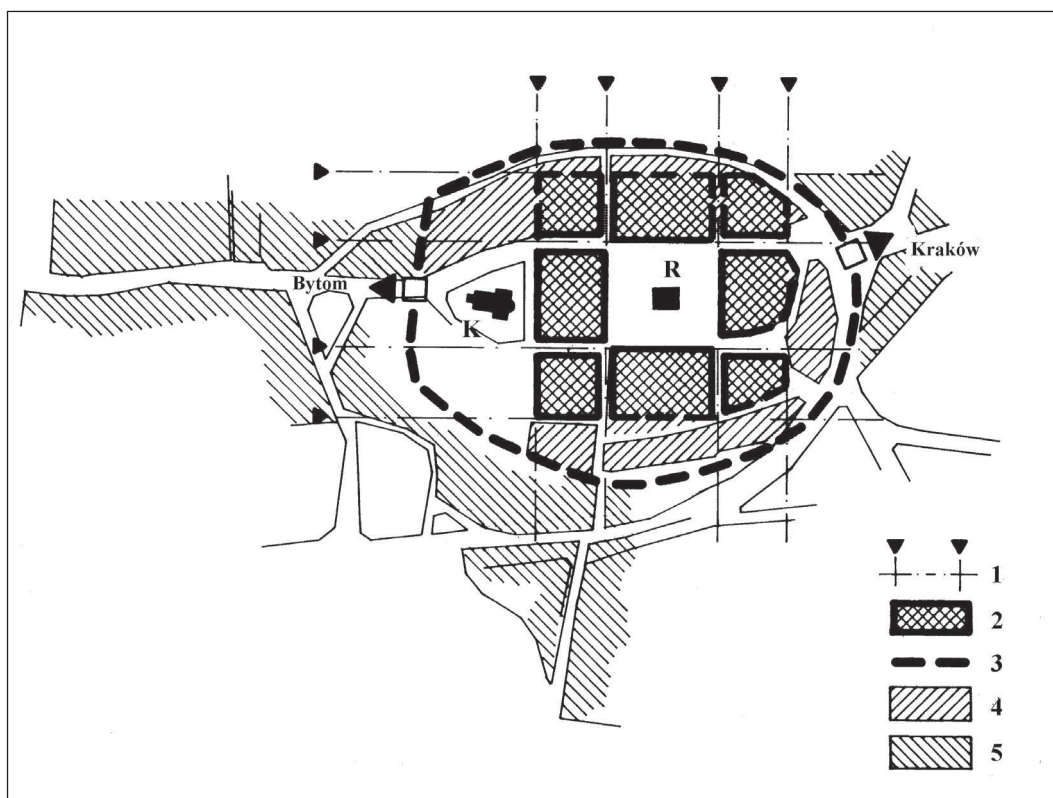
³⁰ *Akap.*, *Inwentarz klucza siewierskiego 1788*.

³¹ *Acta Visitationis Capituli Cracoviensis* t. 15, s.187, t.41, s.129, t.31, s.147, t.46, s.116v (domus hospitalis in oppidio).

³² *Akap.*, *Inwentarz 1668*, s.182-183.

³³ Tamże.

³⁴ *Akap.*, *Inwentarz klucza siewierskiego 1758*, s.41.

4. Rekonstrukcja układu przestrzennego Czeladzi z końca XV wieku i lat kolejnych. Rysunek Autora. Legenda: 1-średniowieczna siatka modularna, 2- bloki siedliskowe z pierwszego okresu założenia miasta, 3 – obwód obronny, 4 – druga faza rozwoju przestrzennego miasta lokacyjnego, 5 – przedmieścia, K – kościół parafialny, R – ratusz

4. Reconstruction of the configuration of the city from the end of the 15th century and the following years. The Author's drawing. Legend: 1- medieval modular grid, 2- the blocks of settlement from the first period of the city foundation, 3- defensive circuit, 4- the second phase of the local city development, 5- the suburbs, K- the parish church, R- the town hall

planistycznym do typu osad ulicowych. Dochodząc do bram miasta formowała przed nimi niewielkie i nieregularne, zbliżone kształtem do trójkąta, placzki pełniące zapewne funkcje rozrządowe dla ruchu kołowego. Formy te widoczne są jeszcze dziś, szczególnie w zachodniej części miasta u podnóża skarpy kościoła gdzie być może w okresie późniejszym funkcjonował też tutejszy targ bydłem.

Największym, bo liczącym aż 51 domów, było przedmieście Mysłowickie. Rozlokowało się ono pierwotnie wzdłuż lokalnego traktu wiodącego brzegiem Brynicy w kierunku Przełajki. Stopniowo w miarę dalszego rozwoju przestrzennego objęło ono swym zasięgiem niemal całe południowe przedpole miasta. W XVIII wieku związana z nim zabudowa grupowała się wzdłuż takich ulic jak: Na Wale alias Walna, Podwale lub Podwalna, Zamurna i Mysłowicka³⁵.

Przedstawiona tu analiza zespołu miejskiego Czeladzi pokazuje, że zachowane po dzień dzisiejszy

5. Czeladź. Fragment zabudowy rynku. Stan z 1 poł. XX wieku. Fotokopia ze zbiorów Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Politechniki Krakowskiej

5. Czeladź. Fragment of the market development. Status of the first half of the 20th century Photocopy from the collection of the Department of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art Cracow University of Technology

³⁵ Tamże.

relikty dawnego układu kształtowały się w czterech zasadniczych okresach.

Pierwszy, przedkolacyjny, związany jest z dwoma elementami: niewielkim gródkiem refugialnym oraz wsią funkcjonującą pod osłoną tego pierwszego.

Drugi związany jest z założeniem miasta w drugiej połowie XIII wieku. Powstaje wówczas struktura cechująca się dużym stopniem regularności i zwartości kompozycji nawiązująca do powszechnych wówczas trendów budowy miast. Wybór miejsca lokacji pozwalał na zastosowanie ortogonalnej, zgeometryzowanej konstrukcji, która dopiero w efekcie dalszego rozwoju przestrzennego powoli zatraciła swoją pierwotną umiarową formę.

Okres trzeci to czasy trwałego wyznaczenia granic dotychczasowego układu. W efekcie miasto zmienia swój charakter przechodząc ze struktury otwartej w kierunku układu zamkniętego obwodem fortyfikacyjnym. Jego dalszy rozwój idzie w kierunku wypełnienia zabudową przestrzeni jeszcze wolnej, niezabudowanej, zawartej pomiędzy ortogonalnym jądrem a owalem narysu obronnego.

Okres czwarty odpowiada rozwojowi osadnictwa na zewnątrz pierścienia umocnień obronnych miasta. Obejmuje on formowanie się zabudowy wzdłuż głównych traktów komunikacyjnych łączących miasto z regionem.

*Rafał Malik, dr inż. arch., adiunkt
Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej
Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
Katedra Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki
Powszechnej
mail: rafalmalik@orange.pl*

CZELADŹ. THE STUDY OF STRUCTURE AND SHAPE OF A MEDIEVAL TOWN SUMMARY

Czeladź belongs to a group of the oldest Silesian cities - founded during the urbanization process of this district in the 12th century. The structure developed at that time was characterized by a regular and dense composition. The choice of location enabled the use of an orthogonal geometrical construction with a centrally placed market surrounded by eight blocks of settlement development. During the following years, this arrangement gradually changed its character from an open structure into one clo-

sed by a circle of fortifications. Its further development consisted of filling the space that was free, undeveloped and enclosed between the orthogonal heart market, set during the city foundation, and the oval defensive outline. In the subsequent period of Czeladź's spatial development history, the city development went beyond the defensive ring. It is formulated along the main communication routes that connected the city with the region, creating at the same time its first and subsequent suburbs.

Translation by M. Wyżykiewicz